

L.M.RÜSTƏMOVA

dissertant

e-mail: lala.rustamova@mdu.edu.az

Azərbaycan Dillər Universiteti

(Bakı şəh., R.Behbudov küç., 134)

[:https://orcid.org/0000-0001-7542-6215](https://orcid.org/0000-0001-7542-6215)

Mingəçevir Dövlət Universiteti

(Mingəçevir şəh., D.Əliyeva küç., 21)

10.62021/0026-0028.2025.4.147

İNGİLİS DİLİ FRAZEOLOGİYASINDA VARIATİVLİYİN STRUKTURAL VƏ SEMANTİK ASPEKTLƏRİ

Xülasə. Dildə frazeoloji vahidlərin müxtəlifliyi onların kommunikativ tələbatı, həmçinin struktur-semantik və funksional xüsusiyyətləri ilə müəyyən olunur. Kommunikativ dil vahidi hesab olunan frazeoloji birləşmələrdə variasiya onların semantikasındakı, strukturunda və leksik tərkibində baş verən müəyyən dəyişikliklər kimi başa düşülür. Frazeoloji variasiya intralingvistik və ekstralingvistik amillərin təsiri nəticəsində yaranır. Bu variasiya forma dəyişiklikləri və leksik müxtəliflik şəklində özünü göstərir. İngilis dilində frazeoloji vahidlər denotativ və ekspressiv-emosional xüsusiyyətlərinə görə müəyyən transformasiyalara məruz qalır. Bununla belə, onların məcazi məzmunu qismən dəyişsə də, dəyişən komponentlər frazeologizmin ümumi mənasına və üslubi xüsusiyyətlərinə təsir etmir.

Açar sözlər: frazeoloji variativlik, frazeoloji variant, frazeoloji sinonimlik, intralingvistik amillər, ekstralingvistik amillər

Müasir dilçilikdə diqqət mərkəzində duran məsələlərdən biri də sintaktik asılılıq şəraitində yaranan və dilin standart normativ forması ilə tam uyğun gəlməyən frazeoloji variantlığın mövcudluğu, eləcə də onun pragmatik funksiyalarıdır. Frazeoloji vahidlərin strukturunda müşahidə olunan bu dəyişikliklər təsadüfi deyil; onlar nitq aktının kommunikativ tələbləri, danışanın məqsədi və kontekstin semantik yükü ilə sıx şəkildə bağlıdır. Bu baxımdan frazeoloji variantlıq dil sistemində baş verən dinamik proseslərin, xüsusən də leksik-semantik və qrammatik transformasiyaların əyani göstəricisi kimi çıxış edir.

Müxtəlif tədqiqatlara istinadən demək olar ki, dil vahidlərinin funksional şəkildəyişməsi lingvistik planda variantlıq kimi dəyərləndirilir və bu proses dilin təbii inkişafının mühüm mərhələsi hesab olunur. Variativlik həm dilin daxili strukturunun çevikliyindən, həm də onun xarici təsirlərə açıq olmasından irəli gəlir. Belə ki, dil vahidlərinin formaca dəyişməsi, onlara yeni məna çalarlarının əlavə olunması və yaxud əvvəlki semantik tutumun qismən transformasiyası variantlığın əsas mexanizmlərini təşkil edir.

F.Veysəllinin fikrincə, variantlar kontekst və situasiya ilə şərtlənən, danışq aktında kommunikativ məqsədə uyğun olaraq forması dəyişdirilən, lakin əsas semantik invariantını qoruyub saxlayan dil vahidləridir. Alimin qeyd etdiyi kimi, bu dəyişmələr frazeoloji vahidin funksional sistemdə daha geniş imkanlarla reallaşmasına şərait yaradır və həmin vahidin müxtəlif üslubi mühitlərdə adaptasiyasını təmin edir. Bu isə onu göstərir ki, frazeoloji variantlıq yalnız formal dəyişikliklərdən ibarət olmayıb, həm də dilin pragmatik potensialının aktiv şəkildə işə düşməsi ilə bağlıdır [3, s.11].

Kommunikativ dil vahidləri hesab olunan frazeologizmlərdə variativlik onların semantikasındakı, strukturunda və eləcə də, leksik tərkibində baş verən müəyyən dəyişikliklər kimi

dərk edilir. Məlumdur ki, dilçilik ədəbiyyatında sabitlik və variantlıq frazeologizmlərin qanunauyğun, kateqorial göstəricisi kimi təsdiqlənmişdir. A.İ.Molotkova görə, frazeologizmin komponentlərinin variantlığı onların formalarının fərqliliyidir və bu dil hadisəsi zamanı komponent leksik məna, dəyişmə forması və sintaktik funksiya kimi sözə aid olan bəzi əlamətləri itirir [3, s. 10]. Frazeoloji variant daxili qrammatik dəyişikliyə məruz qalmış və ya ilkin frazeologizmdə komponent-sinonim sözü olan frazeoloji ifadədir [5, s. 163].

Dildə frazeologizmlərin variativliyi kommunikativ tələbatdan və onların struktur-semantik və funksional xüsusiyyətlərindən yaranır. Bununla da, dil sistemində frazeologizmlərin daha çox bədii əsərlərdə, canlı ünsiyyətdə, mətbuat səhifələrində modifikasiyaya məruz qalaraq yaratdığı variativlik hadisəsi tədqiq olunmaq zərurətini aktuallaşdırır. Frazeoloji variativliyin intralingvistik (dilə öz imkanları hesabına) və ekstralingvistik (başqa dillərlə təmas, dialekt təsirləri, dilin sosial cəhətdən fərqliliyi və s.) səbəblərlə əlaqədar olaraq meydana çıxsada, dil normasının pozulması deyildir. Frazeologizmlərin komponentlərinin variativliyi müxtəlif şəkildə təzahür edir. Variativlik, yəni formal dəyişmə frazeologizmin bəzən bir komponentini, yaxud da bütün komponentlərini əhatə edir. Nümunə üçün qeyd edək ki, somatik frazeoloji birləşmələrdə formal (*to bring to heel / knees* “diz çökdürmək”, *to bury one’s face / to head in one’s hands* “üzünü əlləri ilə örtmək”), leksik (*to have / got a bone in one’s arm / leg* “tərpənməyə təqəti / heyi olmamaq”), tərkib və forma (*to have an eye on / to keep an eye out for* “göz qoymaq, nəzarət etmək”) dəyişikliyi müşahidə olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, variativlik ingilis dili lüğət tərkibinin feili və somatik frazeologizmləri üçün daha çox xarakterikdir.

Dilçilikdə frazeoloji variasiya və frazeoloji sinonimlik məsələləri ətrafında müxtəlif və bir-birindən fərqli nəzəri mülahizələr irəli sürülmüşdür. Bəzi tədqiqatçılar bu iki anlayışı eyniləşdirməyə meyillidirlər, bəziləri isə onların sərhədlərinin daha dəqiq müəyyənəndirilməsinin zəruriliyini vurğulayırlar. Çünki frazeologizmlər dilin sabit və bütöv vahidləri hesab edildiyindən, onların formaca və məzmunca dəyişmələri müəyyən nəzəri problemlər doğurur. Məhz bu səbəbdən frazeoloji variasiya ilə frazeoloji sinonimlik arasında fərqləndirici meyarların müəyyənəndirilməsi müasir frazeologiyanın əsas tədqiqat istiqamətlərindən biri kimi çıxış edir.

Əslində, frazeologizmin məzmunu onun strukturunda yer alan istənilən komponentin dəyişməsi nəticəsində semantik baxımdan əhəmiyyətli dəyişikliyə uğrayırsa, belə bir transformasiya variativlik kimi deyil, frazeoloji sinonimlik kimi qiymətləndirilməlidir. Yəni əgər komponentin əvəzlənməsi nəticəsində ifadənin mənasında yeni çalar yaranırsa, əvvəlki frazeoloji vahid ilə yeni formalaşmış vahid arasında artıq sinonimik münasibətlərdən söhbət gəldə bilər. Bu halda onlar eyni invariantın müxtəlif formal təzahürləri deyil, məzmun etibarilə yaxın, lakin fərqli obrazlılıq daşıyan ayrı-ayrı frazeoloji vahidlər kimi çıxış edirlər.

Başqa sözlə, frazeoloji variasiya yalnız o zaman mümkündür ki, komponentlərin dəyişməsi məna bütövlüyünü, obrazlı strukturun əsas invariantını pozmasın və frazeologizmin semantik nüvəsi sabit qalsın. Əgər dəyişiklik frazeologizmin obrazlı əsasını yenidən formalaşdırırsa və ifadənin üslubi-emotiv yükünü dəyişdirsə, onda burada variativlikdən deyil, sinonimlikdən danışmaq məntiqlidir. Bu yanaşma frazeoloji sistemin daxili quruluşunun obyektiv şəkildə izahına və frazeologizmlərin normativ istifadəsində yaranan qarışıqlıqların aradan qaldırılmasına imkan verir.

Bəzən isə frazeoloji variantların əhatə dairəsi dubletlər səviyyəsinə qədər daraldılır. Frazeoloji sistemdəki variantlıq xüsusi struktur dubletlərin yaranmasını reallaşdırır və belə dubletlər müxtəlif diskurslarda paralel işləyə bilər: *to give smb.his head // to lose one’s head about smb* “kimisə dəlicəsinə sevmək” və s.

Frazeologizmlərin variantları forma dəyişikliyinə məzmunca xələl gətirməməsi ilə yaranır. Dildə eyni mənanı ifadə etmək üçün frazeoloji vahidin leksik, leksik-qrammatik və qrammatik cəhətdən dəyişikliyə uğraması nəticəsində frazeoloji variasiyalar, yaranan sabit birləşmələr isə frazeoloji variantlar hesab olunur. Frazeoloji vahidlərin intensiv işlənmə tezliyi on-

ların komponentlərinin artması ilə müşahidə olunur və variantlıq yaranır. Məs: *to have a level head* (özünü itirməmək) – *to keep a level head* – *to keep a cool head* – *to keep one's head*.

Tədqiqat nəticəsində frazeoloji variantların bir çox ümumi cəhətləri (leksik və leksik-grammatik cəhətdən deformasiya nəticəsində yaranması, ortaq komponentə və eyni mənaya malik olması, dilin bütün üslublarında bir-birini əvəz etməsi və s.) müəyyənləşdirilmişdir [4, s.301]. Bununla yanaşı, frazeoloji variantlar eyni distribusiyaya və ümumi məzmun assosiasiyasına da malik olmalıdırlar. Əks halda, frazeoloji sinonimlikdən bəhs olunmalıdır. Digər tərəfdən, frazeoloji variantları bütün situasiyalarda bir-biri ilə əvəz etmək mümkün olsa da, frazeoloji sinonimlərdə bu vacib amil hesab olunmur. “Müxtəlif inkişaf yolları keçmiş, eyni semantik yaxınlığa malik olan frazeoloji birləşmələrdən, müxtəlif leksik tərkibli və müxtəlif obrazlı frazeoloji sinonimlərdən fərqli olaraq frazeoloji variantlar eyni frazeoloji variasiyaların haçalanması və parçalanması yolu ilə yaranmış vahidlərdir” [1, s.152]. Variativlik çoxmənalı frazeologizmlərə də xas olan hadisədir.

Müasir ingilis dilində frazeoloji variantlıq forma variantlığı və tərkib (leksik) variantlığı şəklində təzahür edir. Lakin frazeologizmlərin semantik və tematik təsnifatına görə qeyd etdiyimiz meyarlar dəyişə bilər. Belə ki, Ə.Hacıyeva somatik frazeoloji variantları leksik variantlar, leksik-grammatik variantlar və qrammatik variantlar kimi qruplaşdırmışdır [1, s.154]. Tədqiqatçı leksik variantların birləşmənin komponentlərinin sinonim (*to have a hand in smth* / *to have a hand in the pie* – “əli olmaq”; *to lose one's head* / *not to know if one's head is on his shoulder or heels* – “başını itirmək”) və ya sinonim olmayan sözlərlə (*as the nose on your face* / *as clear as a day* / *as plain as a pine* staf – “gün kimi aydın”) əvəzlənməsi nəticəsində yarandığını qeyd edir. Leksik-grammatik variantlıq yaradan frazeologizmlər mənaca eyni olub, komponentləri həm leksik, həm də qrammatik cəhətdən fərqlənən (*to have red hands* / *fold one's hands* – “əl-əl üstündə oturmaq / əlini ağdan-qaraya vurmamaq” və s.) vahidlər hesab olunur.

Frazeoloji vahidlərin elementlərinin leksik (*need someone or smth. like a fish needs an umbrella* / *need smth. just as much as last year's snow* / *need smth. as a dog needs the fifth leg* – “əhəmiyyətsiz, lüzumsuz bir şeydən bəhs edərkən”), morfoloji (*to be blind drunk* / *to drink oneself silly* / *to be drunk as a cobbler* – “həddindən çox spirtli içki içmək”), sözdüzəldici (*highwayrobber* / *highwayman* “yolkəsən, quldur”) və konstruktiv (*one doesn't care a rap* / *one cares for nothing* / *one doesn't care a straw for nothing* – “laqeyd, dünyaya biganə yanaşmaq”) variantlarda çıxış edir [2, s.15-16]. Leksik səviyyədə frazeoloji variativliyin leksik substitusiyası (əvəzləmə), eksplikasiya (əlavələr) və eiminasiya (ixtisar) tipləri qeyd olunur. Qeyd edək ki, morfoloji səviyyədə olan variativlik qrammatik dəyişiklikləri ehtiva edir. Müasir ingilis dili frazeologiyasında variativlik bir leksik-semantik qrup çərçivəsində (*tell lies till one is blue in the face* / *talk till one is blue in the face*), müxtəlif leksik-semantik qruplar çərçivəsində (*drag one's heels* / *drag one's feet*;) yarana bilər. Nümunələrdən də göründüyü kimi ingilis dili frazeologiyası üçün səciyyəvi olan leksik-semantik variativlik təmin məzmununu və üslubi xüsusiyyətlərini təhrif etmir.

İngilis dili frazeologizmlərinin struktur-semantik və funksional variantları real kommunikativ situasiyadan asılı olaraq müəllif nitqi tərəfindən yaradılaraq müəyyən pragmatik funksiya həyata keçirir. İnvariantı təşkil edən situasiyanın özü isə frazeoloji variantların yaranmasını şərtləndirir.

Elmi nəticə. Aparılan tədqiqat göstərir ki, ingilis dili frazeologiyasında variativlik dilin struktur-semantik, leksik və qrammatik səviyyələrində baş verən dəyişikliklərin nəticəsi olaraq formalaşır və kommunikativ situasiya ilə şərtlənir. Frazeoloji variantlar mənə və üslubi bütövlüyü qoruyaraq müxtəlif diskurslarda realizə olunur, intralingvistik və ekstralingvistik amillərin təsiri altında dil sisteminin dinamikliyini nümayiş etdirir. Nəticə olaraq, frazeoloji variativlik frazeoloji vahidlərin funksional çevikliyi və dilin pragmatik potensialını artıran mühüm dil hadisəsi kimi müəyyənləşdirilir.

Elmi yenilik. Tədqiqatda ingilis dilində frazeoloji variativlik struktur-semantik, leksik və leksik-qrammatik parametrlərə əsasən sistemləşdirilmiş, frazeoloji variant ilə frazeoloji sinonimlik arasındakı fərqləndirici meyarlar dəqiqləşdirilmişdir. Somatik frazeologizmlər üzərində aparılan müqayisəli təhlil komponent dəyişmələrinin konkret modellərini üzə çıxarmış, variativliyin dubletlik, substitusiya, eliminasiya və eksplikasiya kimi növləri aydın şəkildə təsnif edilmişdir. Bu yanaşma ingilis dili frazeoloji sisteminin yeni elmi əsaslarla izahına imkan yaratmışdır.

Təbiiqi əhəmiyyət. Tədqiqatın nəticələri ingilis dilinin frazeoloji vahidlərinin tədrisi, lüğətçilik, tərcümə nəzəriyyəsi və təbiiqi dilçilik sahələrində praktik əhəmiyyət daşıyır. Frazeoloji variativliyin və onun yaranma mexanizmlərinin müəyyənəşdirilməsi frazeologizmlərin şərh, kontekstual istifadəsi və sinonimlik dərəcələrinin düzgün qiymətləndirilməsi üçün mühüm metodoloji baza yaradır. Həmçinin nəticələr ingilis dili dərsləklərinin, tədris materiallarının və ikidilli frazeoloji lüğətlərin hazırlanmasında istifadə oluna bilər.

Ədəbiyyat

1. Hacıyeva, Ə. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmin əsasları / Ə.Hacıyeva, – Bakı: Nurlan, – 2008. – 276 s.
2. Qurbanova, F.F. Müasir ingilis dilində leksik-semantik variativlik: / Fil.f.d. elmi dərəcəsi üçün dis. avtoreferatı. / – Bakı, – 2018, – 24 s.
3. Zöhrab-Məcid, M.Y. Atalar sözlərində variativlik problemi (İngilis və Azərbaycan dillərinin materialları əsasında): / Fil.f.d. elmi dərəcəsi üçün dis. avtoreferatı. / – Bakı, – 2017, – 26 s.
4. Пахомова, О.М., Чернышева, А.Н. Проблемы вариативности как универсального средства языковой системы // Научные труды КубГТУ, – 2016, № 6, – с.299-307.
5. Федулёнова, Т.Н. Специфика фразеологической вариативности. Сб.науч.тр.Вып.5 / Т.Н.Федулёнова, – Архангельск: ПГУ, – 2003, – с.162-169.

L.M.Rustamova

Linguistic Features of Variability in English Phraseology Summary

The diversity of phraseological units in a language is determined by communicative needs as well as their structural-semantic and functional characteristics. In phraseological units, which are considered a unit of communicative language, variability is understood as certain changes in their semantics, structure, and lexical composition. Phraseological variability arises as a result of intralinguistic and extralinguistic factors. It manifests itself in the form of variations in structure and lexical diversity. Phraseological units in the English language undergo particular transformations due to their denotative and expressive-emotional features. At the same time, their figurative meaning is altered to some extent, but the components that undergo change do not affect the overall meaning and stylistic characteristics of the phraseological unit.

Keywords: *phraseological variability, phraseological variant, phraseological synonymy, intralinguistic factors, extralinguistic factors*

Л.М.Рустамова

Лингвистические особенности вариативности в фразеологии английского языка Резюме

Разнообразие фразеологических оборотов в языке обусловлено коммуникативными потребностями и их структурно-семантическими и функциональными особенностями. Во фразеологических единицах, которые считаются единицей коммуникативного языка, вариативность понимается как определенные изменения в их семантике, структуре, а также лексическом составе. Фразеологическая вариативность возникает вследствие интралингвистических и экстралингвистических факторов. Фразеологическая вариативность проявляется в виде вариа-

ции формы и лексического разнообразия. Фразеологические единицы в английском языке претерпевают определенную трансформацию в связи с их денотативными и экспрессивно-эмоциональными особенностями. При этом их образное содержание в некоторой степени изменяется, но компоненты, подвергшиеся изменению, не влияют на содержание и стилистические характеристики фразеологизма.

Ключевые слова: фразеологическая вариативность, фразеологический вариант, фразеологическая синонимия, интралингвистические факторы, экстралингвистические факторы

Rəyçi: filol.ü.f.d., b/m G.Q.Qurbanova

Redaksiyaya daxil olub: 24.10.2025